

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

Юрій Степанчук

ВІЙСЬКОВА КАМПАНІЯ 1648 РОКУ В ПРАЦЯХ УКРАЇНСЬКИХ ІСТОРИКІВ

У статті проаналізовано історіографічний аспект воєнних дій 1648 року, представлено комплексний образ Богдана Хмельницького як військового стратега крізь призму сучасних історичних досліджень.

Ключові слова: Богдан Хмельницький, козацьке військо, битва на Жовтих Водах, Корсунська битва, Пилявецька битва, облога Львова.

Історіографія цієї теми досить велика. Серед фундаментальних наукових робіт варто виділити працю В. Смолія та В. Степанкова «Українська національна революція 1648-1676 рр.» [1]. Завдяки максимальній об'єктивності історикам вдалося відобразити системну та логічну послідовність подій Національної революції, подаючи власне бачення окремих питань та спростовуючи стереотипи щодо тих чи інших проблемних питань, пов'язаних із військовою діяльністю Богдана Хмельницького.

Заслужують на увагу праці історика І. Стороженка [2; 3]. У першій із них ідеться про битву на Жовтих Водах, другою працею є монографія, присвячена Визвольній війні українського народу середини XVII ст. та ролі в ній Богдана Хмельницького. Центральним є питання формування воєнної доктрини Б. Хмельницького, озброєння козацького війська та способів його збройної боротьби. Представлено також реконструкцію окремих військових битв, розкрито значення діяльності Б. Хмельницького в історії визвольної боротьби українського народу середини XVII століття.

У статті військового історика І. Печенюка не лише описано Корсунську битву, а й висловлено власну думку щодо внеску Б. Хмельницького у перемоги початкового етапу визвольних змагань середини XVII ст.[4].

У дослідженні Західного походу козацьких військ (1648 р.) цікаві судження висунуті Н. Божком, Д. Цубовим та В. Яремчуком [5]. Крім того, вагомим внеском у розкриття суперечливих питань, також і подій 1648 року, стала об'єднана польсько-українська конференція, результати якої опубліковані В. Пришляком в Українському історичному журналі [6].

Важливою для історичної науки є монографія В. Степанкова «Розвідка та контррозвідка Богдана Великого» [7], яка стосується реформ Б. Хмельницького у військовій сфері. На підставі аналізу джерел та наукової літератури автору вдалося висвітлити процес становлення та особливості функціонування розвідки та контррозвідки в Українській державі, окреслити їхню роль у боротьбі за незалежність у період найвищого піднесення революції XVII ст., коли її очолював Богдан Хмельницький.

Вартісною також є стаття О. Апанович «Воєнне мистецтво Б. Хмельницького та його сподвижників», опублікована в Українському історичному журналі, у якій розкрито авторське бачення внеску Б. Хмельницького в українську військову науку [8].

Про стосунки гетьмана та рядових козаків ідеться у статті Т. Яковлевої «Богдан Хмельницький та рядове козацтво» [9]. Розкриваючи гостру розбіжність інтересів гетьмана та рядових козаків, дослідниця вбачає в цих процесах причину послаблення єдності між усіма соціальними верствами, що й розпочали революцію. Крім того, Т. Яковлева позитивно оцінює окремі події з військових кампаній Б. Хмельницького, проте постать Богдана

Хмельницького загалом та більшість його рішень дослідниця сприймає негативно.

Важливими у вивченні військового мистецтва Б. Хмельницького є праці В. Сергійчука – директора Центру українознавства Київського національного університету імені Т.Г. Шевченка, автора монографії «Армія Богдана Хмельницького» [10]. У ній подано армію гетьмана в повному комплексі проблем організації, озброєння, військової майстерності тощо. Також В. Сергійчук опублікував низку статей про національні збройні сили середини XVII ст. [11].

У цьому ж аспекті цікавими видаються праці військових істориків, зокрема стаття М. Мірошніченка «Воєнна стратегія Богдана Хмельницького» [12].

Варто зауважити, що сучасні історичні дослідження дають змогу виокремити бачення українських істориків початку XX ст. щодо Національної революції середини XVII ст. Зокрема, історики В. Гром та В. Цибульський визначають роль і місце Богдана Хмельницького у «Нарисах історії України» Д. Дорошенка [13].

Метою пропонованої статті є комплексний аналіз поглядів на військову кампанію 1648 року та формування образу Б. Хмельницького як воєнного стратега крізь призму сучасних історичних досліджень.

Початок Національно-визвольної боротьби українців проти польсько-шляхетського панування ознаменувала битва на Жовтих Водах. Про важливість цієї події в історії України та Польщі свідчать численні наукові праці. Детальний опис битви під Жовтими водами подано істориком І. Стороженком у вказаній вище статті «Битва на Жовтих Водах» [14]. І. Стороженко є також автором монографії, присвяченій цій події [15]. Як зазначено у рецензії на монографію, автору вдалося досягти приголомшливих результатів у цьому дослідженні.

Зокрема, науковець піддає критиці поширене в українській історичній літературі твердження про місце повстання реєстрових козаків (які перейшли на бік Хмельницького) через зроблену Величком та Самовидцем помилку [14, 130]. На думку історика, реєстрові козаки повстали 4 травня 1648 року біля Кам'яного Затону, який розташовувався на лівому березі Дніпра. Цю дату зафіксовано і в монографії В. Смолія та В. Степанкова [1, 84]. Однак дискусійним залишається питання про те, яким шляхом повсталі реєстрові козаки вирушили до табору Б. Хмельницького. Так само, як і В. Стороженко, історики В. Смолій та В. Степанков вважають, що не маючи звістки про перебіг боїв на Жовтих Водах, вони на човнах піднялися по Дніпру до Кам'яного Затону. Тут, імовірно, 10 травня зустрілися з депутацією гетьмана. А вже 12 травня козаки прибули до табору Б. Хмельницького [1, 85]. Постає питання, чому так довго (16 днів) багатотисячне українсько-татарське військо не могло подолати укріпленого польського табору? У рецензії О. Ярошинського на монографію І. Стороженка зазначено, що основною причиною було вкрай недостатнє забезпечення повстанської армії артилерією [15, 4].

Дослідник М. Мірошніченко зауважує, що важливим надбанням воєнного мистецтва гетьмана у битві на Жовтих Водах стало застосування передового загону, сформованого з татарської кінноти для зупинки ворога і прикриття основних сил козацької армії [12, 34].

Не менш важливим є питання, де саме було остаточно розгромлено польське військо? І. Стороженко переконує, що остаточний розгром залишків польської армії, яка відступала, відбувся у верхів'ї р. Водяної в районі балки, що має сьогодні назву «Злодійка» [16]. Об'єктивність цієї версії він підтверджує віднайденими під час археологічної експедиції 2010 р. матеріальними знахідками, серед яких є кулі, фрагменти

холодної та вогнепальної зброї, залишки порохівниці, деталі возів, кінської зброї тощо.

На думку В. Степанкова, завдяки гарно налагодженій розвідці Б. Хмельницький ще під час битви на Жовтих Водах одержав тривожну звістку про наміри І. Вишневецького з'єднати своє військо з М. Потоцьким [7, 112]. Саме тому, не гаючи часу, Б. Хмельницький вирішив завдати удару по війську М. Потоцького, щоб не дозволити йому відійти в центральні райони України й запобігти його об'єднанню з військами І. Вишневецького [1, 85].

Яскравим продовженням битви на Жовтих Водах стала перемога військ Б. Хмельницького у Корсунській битві, яка відбулася 25-26 травня 1648 року.

Як слушно зауважують В. Смолій та В. Степанков, знаючи про неспроможність польських жовнірів вести оборонні бої без захисту табору, Б. Хмельницький змусив коронного гетьмана знятися з місця й завдати вирішального удару по противнику на марші [1, 87]. Крім того, військовий історик І. Панченко вважає, що особистою заслугою Б. Хмельницького є те, що Корсунська битва стала типовою піхотною битвою. Керуючи 15-тисячним військом він примусив 20-тисячну польську армію покинути зайняті нею позиції, а потім прийняти бій на не вигідній для польської кавалерії пересіченій місцевості (втягнув кінноту в тактичний мішок і знищив її піхотою).

Досліджуючи розташування військ Б. Хмельницьким, В. Смолій та В. Степанков зауважують, що не може не вражати завбачливість гетьмана та його сподвижників продумувати план операцій до найменших дрібниць [1, 88]. Для підтвердження цих слів історики зазначають, що за наказом Б. Хмельницького було перекопано на восьмому кілометрі від Корсуня тракт на Богуслав. Для того щоб не допустити обхідного маневру до

Богуслава через Стеблев, перекопано також дорогу від Корсуня до Стеблева в урочищі Горохова діброва (біля с. Горохівці).

Оцінюючи внесок Б. Хмельницького у перемоги над польською армією, І. Печенюк констатує, що гетьман отримав її за рахунок поєднання досвідченої козацької піхоти з висококваліфікованою татарською кіннотою. На думку історика, Корсунська битва стала класичним прикладом наступальної стратегії, керуючись якою Б. Хмельницький шукав ворога і завдавав удару там, де вважав для себе корисним, першим починаючи битву, нав'язуючи свою волю противнику, застосовуючи резерв для остаточного розгрому ворога [4, 17].

Про трагічне становище польських військ інформувала англійська газета «*Merkure Aglos*», яка, описавши згадані події, констатувала: «Польща в пилу та в крові впала під ноги козаків»[1, 90].

Після недовгого перепочинку українське та польське військо знову зустрілося в битві під Пилявцями (21-24 вересня 1648 року), де поляки вкотре отримали нищівну поразку. Такі риси козаків, як сміливість, раптовість нападу, уміння використовувати місцевість, завжди приносили їм успіх. Говорячи про цю битву, важко не погодитися з істориком В. Сергійчуком, який, спираючись на записи польського шляхтича Самійла Твардовського, пише, що особливо блискуче козаки скористалися цими рисами в битві під Пилявцями, де вони своїм обманним відступом змусили противника зайняти не вигідні рубежі біля стиснутої пагорбами переправи [11, 83]. Водночас історик В. Степанков вважає, що Пилявецька битва є взірцем уміння полководця довести ворога до виснаження і деморалізації [7, 43].

Українським історикам В. Смолію та В. Степанкову вдалося спростувати поширену, передусім у польській історіографії, думку про те, що головною причиною панічного

відступу поляків були не вмілі дії козаків і татар, а морально-психологічна нестійкість командування та жовнірів [1, 110].

Як слушно зауважує канадський історик О. Субтельний, перемога під Пилявцями відкрила Б. Хмельницькому шлях на Захід [17, 168]. Дослідник підтверджує об'єктивність цього міркування тим, що після перемоги селяни Волині та Галичини приєднувалися до армії Хмельницького впродовж усього Західного походу.

Влучний висновок щодо трьох перших битв Національно-визвольної війни робить І. Стороженко, стверджуючи, що битва на Жовтих Водах розпочалася як зустрічна битва, битва під Корсунем – як битва з ворогом, який від неї ухилився, а битва під Пилявцями – як взірець повної деморалізації ворога [3, 73].

Закінченням військової кампанії 1648 року можна вважати осінній похід козацького війська до Західної України, який до цього часу викликає неоднозначні думки та судження. Зокрема, чому Б. Хмельницький вирішив піти на Галичину?

Серед науковців побутує думка, що вирішальний вплив на цей похід мали татари. Інші дослідники, серед яких і М. Грушевський, вважають, що гетьман повів свої війська під тиском стихійного народного руху. Натомість історики Н. Божко, Д. Цубов, В. Яремчук пов'язують похід Б. Хмельницького виключно з тактичними міркуваннями [5, 44].

Головною подією цього походу стала облога Львова (8-26 жовтня 1648 року). Попри численні згадки в польській історіографії про бешкетування та погроми козаків навколо міста, вищезгадані історики говорять про те, що Б. Хмельницький не мав ворожих намірів щодо Львова та його жителів і підтверджують це тим, що гетьман не дозволяв знищувати передмість, стримував козаків від необдуманих виступів тощо. Зокрема, В. Смолій та В. Степанков, розділяючи думку І. Франка, наголошують на тому, що захоплення церкви

св. Юра та різня львів'ян у церкві є не що інше, як тенденційна вигадка [1, 112]. До того ж, історики спостерегли, що характер військових дій засвідчив бажання гетьмана не так оволодіти Львовом, як змусити магістрат пристати на його умови [1, 113].

Чому ж Б. Хмельницький відступив і не продовжив боротьбу за визволення західноукраїнських земель? Дослідники Н. Божко, Д. Цубов, В. Яремчук зазначають, що тактика гетьмана пов'язана з його соціальною політикою, у якій він не вповільнив глибоких соціальних суперечностей у середовищі українського суспільства [5, 47]. Крім того, історики доводять, що Б. Хмельницький не мав реальної сили для утворення незалежної держави.

Історики В. Гром, В. Цибульський пояснюють відступ Б. Хмельницького із західноукраїнських земель тим, що гетьман на першому етапі війни не був принциповим ворогом польської держави та не бажав її руйнування [13, 123]. Серед інших причин відвороту історики називають труднощі зимової кампанії та перенесення її на територію етнографічної Польщі.

Загалом погоджуючись із переліком окреслених причин, дослідник О. Субтельний усе ж вважає, що Б. Хмельницький намагався якоюсь мірою пристосувати політичну систему Речі Посполитої до потреб козаків [17, 168].

Слушними також є думки істориків В. Смолія та В. Степанкова, які вважають відступ гетьмана від Замостя найбільшою в його кар'єрі помилкою, що мала трагічні наслідки для України і яку так і не вдалося виправити [11, 117].

Не зважаючи на прорахунок Б.Хмельницького під Замостям, перемоги козацьких військ на Жовтих Водах, під Корсунем та Пилявцями дали могутній поштовх до поширення повстанського руху та шанс на здобуття Україною власної державності. Очевидно, що без геніальних здібностей Богдана Хмельницького, поєднаних із традиційною козацькою військовою

майстерністю та силою духу, навряд чи сьогодні можна було б говорити про ці перемоги.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Смолій В.А., Степанков В.С. Українська національна революція (1648-1676 рр.). Київ: Альтернативи, 1999. 352 с.
2. Стороженко І.С. Проблема дослідження військового мистецтва української козацької держави // Українська козацька держава: витоки та шляхи історичного розвитку: Матеріали респ. іст. читань. Вип. 1 / АН України. Ін-т історії України. К., 1991. 158 с.
3. Стороженко І.С. Битва на Жовтих Водах 29 квітня - 16 травня 1648 року у світлі нових досліджень. Дніпропетровськ, 2013. 182 с.
4. Печенюк І. Битва козацького війська з поляками під Корсунем (25-26 травня 1648 р.): історіографічна проблема // Воєнна історія. 2008. № 3. С. 15-20.
5. Божко Н.М., Цубов Д.В., Яремчук В.Д. До питання про історію походу Б. Хмельницького та облога Львова (1648) // Українська козацька держава: Витоки та шляхи історичного розвитку (Матеріали республіканських історичних читань). К., 1991. С. 183-191.
6. Пришляк В.В. Міжнародна наукова конференція «Берестецька битва 1651 р. в історії України та Польщі: дискусійне питання» // Український історичний журнал. 2012 січень-лютий. № 1. С. 222-226.
7. Степанков В.С. Розвідка і контррозвідка Богдана Великого (1648-1657). Кам'янець-Подільський. 2008. 265с.
8. Апанович О.М. Воєнне мистецтво Б.Хмельницького та його сподвижників // Український історичний журнал, липень-серпень 1995 р. № 4. С. 33-45.
9. Яковлева Т.Г. (Санкт-Петербург) Богдан Хмельницький та рядове козацтво // Український історичний журнал, липень-серпень 1995. № 4. С. 56-67.
10. Сергійчук В. Армія Богдана Хмельницького. Київ: Аграрна наука, 1996. 254 с.
11. Сергійчук В. Збройні сили Хмельниччини // Київська старовина. 1995. № 4. С. 82-94.
12. Мірошніченко М.П. Воєнна стратегія Богдана Хмельницького // Воєнна історія. 2002. № 2. С. 32 - 41.
13. Гром В.М., Цибульський В.І. Богдан Хмельницький і Визвольна війна 1648-1654 рр. у «Нарисах історії України» // Українська козацька держава: Витоки та шляхи історичного розвитку (Матеріали республіканських історичних читань). К., 1991. С. 172-183.

14. Стороженко І.С. Битва на Жовтих Водах // Український історичний журнал. 1995. № 4. С. 129 - 138.

15. Стороженко І.С. Богдан Хмельницький і воєнне мистецтво у Визвольній війні українського народу середини XVII ст.: Книга перша: Воєнні дії 1648-1652 рр. Дніпропетровськ: Вид-во ДДУ, 1996. 320 с.

16. Ярошинський О.Б. «Битва на Жовтих водах 1648 року у світлі нових досліджень І.Стороженка». [Електронний ресурс] режим доступу: <http://museum-ukraine.org.ua/?p=1838>

17. Субтельний О. Україна: історія. К: Либідь, 1994. 736 с.

Олександр Криворучко

ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ МЕДИЧНИМИ ПОСЛУГАМИ НАСЕЛЕННЯ ПОДІЛЛЯ У ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ 1920-Х РР.

У статті висвітлено окремі аспекти стану забезпечення медичними послугами населення Поділля в першій половині 1920-х рр., що включають чисельність та матеріальне становище медичних працівників, мережу та функціонування медичних закладів, фінансування медичної сфери.

Ключові слова: УСРР, Поділля, медична сфера, медичні послуг.

Питання охорони здоров'я як важливої складової суспільного буття відігравали дуже важливу роль в українському державотворчому процесі 1920-х рр. Після завершення основних воєнних дій вони постали на повний зріст і вимагали значних зусиль з боку центрального та місцевого керівництва. Загалом до весни 1922 р. на Поділлі вдалося майже повністю відновити мережу медичних закладів і суттєво покращити їхнє забезпечення медперсоналом.

Важливі дані про стан забезпечення медичними послугами населення Поділля, чисельність та матеріальне становище медичних працівників в першій половині 1920-х рр. містяться у доповіді Подільської губернської РСІ до Наркомату РСІ про результати обстеження діяльності губернських органів охорони здоров'я, які проводилися впродовж 1 січня – 7 березня 1925 р. Зокрема, там наведено дані, що характеризують природний рух населення Поділля у 1920-1924 рр.